

OBRT U POŽEŠKOJ ŽUPANIJI U VRIJEME UKIDANJA CEHOVA

Autor nastoji cjelovito objasniti društvene i gospodarske prilike u vrijeme ukidanja cehova u gradu Požegi i Požeškoj kotlini. Usporedo s prestankom rada cehova objašnjava osnivanje trgovačko-obrtničkih komora u Hrvatskoj i Slavoniji te u Vojnoj krajini. Sveobuhvatno je izložio osnivanje Prvog požeškog obrtničko-radničkog društva i Prve i Druge požeške obrtničke zadruge u Požegi te je cjelovito prikazao osnivanje obrtničkih zadruga u drugim mjestima Požeške kotline i u Pakracu. Većina obrtničkih zadruga i društava osnovana je u vremenu od 1873. do 1878. godine. Osnivanjem obrtničkih zadruga i društava započinje razdoblje u kojem će se obrt razvijati na novim osnovama što je dovelo do obrtničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, a posebice u gradu Požegi i Požeškoj kotlini.

1. Društvene i gospodarske prilike u vrijeme ukidanja cehova

Polovicom 19. st. poslije ukidanja feudalnih odnosa i uvođenja Bachovog apsolutizma ili neoapsolutizma otvoreni su putevi razvoja modernije gospodarstva i u cijelosti društvenih odnosa. U to vrijeme utemeljene su i prve gospodarske komore u Hrvatskoj. O tome Igor Karaman piše: "Osnivanjem trgovačko obrtničkih komora u čitavoj Monarhiji nastaje u doba Bachovog apsolutizma, a pripremne radove za to pokrenuo je na temelju zakona od 18. ožujka 1850. tadašnji ministar trgovine Bruck. Bilo je određeno da se za užu Hrvatsku osnuje komora u Zagrebu, a slavonska komora sa sjedištem u Osijeku u vrijeme konstituiranja imala je obuhvatiti samo područje virovitičke i požeške županije, te vukovarski kotar jer je Srijem bio priključen Vojvodini i time pripao u nadležnost komori u Temišvaru. Nakon dugotrajnih priprema osječka je komora održala osnivačku sjednicu 6. lipnja 1853.; za prvog komorskog predsjednika izabran je Josip Čordašić, trgovac iz Osijeka. Potkraj te godine postavljen je za tajnika komore dr. Josip Posner, koji će u toj funkciji djelovati više od tri desetljeća kao glavni pokretač različitih komorskih akcija za unapređenje privrednog života pokrajine."¹

Uz gospodarsku komoru u Osijeku za Slavoniju djelovale su komore u Zagrebu i Rijeci. Za nas je posebno važan popis svih trgovaca i obrtnika koji je načinjen za potrebe osječke komore na području građanske Slavonije.² Na prostoru požeške županije postojale su tvornice stakla na Zvečevu i Velikoj vlasništvo Hondla i Trnka. Osim toga imali su tvornicu stakla braća Breslauer iz Daruvara i braća Muller, trgovci iz Pakraca.³ Isti popis koristili smo i kod analize obrtničke djelatnosti u gradu Požegi.

Među osam važnijih naselja komorskog područja u kojima je obrtnička proizvodnja razvijenija, otpadala su dva na teritorij požeške županije, a to su Požega i Pakrac. Njima treba još dodati pet naselja u kojima su postojale veće skupine obrtnika. To možemo pratiti iz naredne tablice, koja prikazuje broj obrtnika u sedam većih naselja požeške županije iz 1850. godine.

Naselje	Broj obrtnika
Požega	282
Pakrac	121
Cernik	97
Daruvar	54
Kutjevo	36
Pleternica	18
Kutina	14
UKUPNO:	622

Igor Karaman posebno analizira proizvodnju alkoholnih pića i utvrdio je da je u Slavoniji 1857. broj obrtnih pecara 54, kućnih 8.820, da je upotrebjeno 150.740 centi šljive i proizvedeno 14.900 akova šljivovice.⁴ Iz navedenih podataka u tablici možemo uočiti da je ova obrtna djelatnost bila najrazvijenija u kotarevima na teritoriju požeške županije, a posebno u požeškom kotaru. Od 14 kotara koji su pripadali području osječke komore 1857. tri su se nalazila na području požeške županije.

Pecare i njihovu proizvodnju na području tri kotara požeške županije, koji pripadaju osječkoj komori, možemo pratiti iz naredne tablice.

Kotar	Pecare		Upotrebjeno šljive u centama	Proizvedeno šljivovice u akovima
	obrtne	kućne		
Požega	17	1800	23000	2400
Pakrac	4	850	15500	1600
Kutjevo	4	220	4850	470
UKUPNO:	25	2870	43350	4470
%	46,29	32,53	28,75	30,00

U navedena tri kotara bilo je u odnosu na ostalih jedanaest kotara, koji pripadaju osječkoj komori, 46,29 % obrtnih pecara, 32,53% kućnih pecara, upotrebjeno je 28,75 % šljive, proizvedeno je 30 % šljivovice. Podaci upućuju na zaključak, da je obrt ove vrste bio razvijeniji u požeškoj županiji za razliku od ostale Slavonije, te da je kvaliteta šljive, a time i rakije bila najbolja. Obrtnici Požeške gore i valovita Požeška kotlina omogućavali su uzgoj kvalitetne šljive požegaće.

Učvršćenje građanskih, kapitalističkih odnosa pada u 70-e godine 19. st., ali ni tada se još ne radi o industrijskoj proizvodnji. To potvrđuje slab porast gradskog stanovništva i vrlo mali broj industrijskih pogona koji se pretežno bave preradom sirovina. U Slavoniji se dosta iskorištava drvena masa, posebno hrastovog drveta.⁵

U Požeškoj kotlini važno gospodarsko središte je grad Požega, stoga možemo naprijed iznesene konstatacije uočiti i na porastu broja stanovnika grada Požege od 1869. do 1910. godine. Grad Požega je 1869. imao 2962 stanovnika i za jedno desetljeće (1880) broj se povećao na 3294 stanovnika. tj. za svega 332 stanovnika ili 1,11 %. U narednim desetljećima do 1910. broj stanovnika rastao je nešto brže, na što će utjecati građansko-ka-

pitalistički odnosi koji ruše zastarjele oblike obrtne proizvodnje i dovode do ukidanja cehova.⁶

Kraljevsko ugarsko ministarstvo za zemaljsku obranu izdalo je naredbu 6. prosinca 1869. kojom dopušta vojnicima, koji su na dopustu, slobodno bavljenje trgovinom i obrtom u bilo kojem zanimanju uz uvjet, da se pridržavaju zakonitosti koje vladaju u obrtničkoj i trgovačkoj djelatnosti.⁷

Već 1867. bilo je omogućeno udruživanje radnika izvan cehova u Austro-Ugarskoj. To je bio prvi korak koji je trebao pripomoći bržem gospodarskom razvoju, tj. razvoju građanskih odnosa. Nekoliko godina kasnije (1872. g.) preživjela cehovska proizvodnja bila je i formalno ukinuta.

Unutarnji odsjek zemaljske vlade uputio je svim gradovima i županijama, a u svezi s člankom 83. novog obrtnog zakona, zahtjev, da imaju u tri mjeseca "prestati svi postojeći cehovi". Osim toga citiranim člankom obrtnog zakona treba "(...) vas imetak postojećega ceha, ako većina njegovih članova za 9 mjeseci od valjanosti ovoga zakona sklopi obrtnu zadrugu, na tu zadrugu prelazi". U suprotnom slučaju glavna skupština bivšeg ceha može imetak pokloniti "(...) na opće koristne obrtne svrhe". Ukoliko skupština ne bi htjela donijeti takav zaključak o imetku će odlučiti dotična oblast u cilju razvoja obrta. Rok za sprovođenje te odluke određen je za 16. prosinca 1872. Međutim, u tom roku mnogi cehovi nisu ništa odlučili, pa su pozvani da se pretvore u obrtne zadruge na koje treba prijeći imovina ceha, ili ako to neće učiniti, neka zaključkom skupštine imetak poklone u obrtne svrhe. Ukoliko i to ne učine, onda će takvu odluku donijeti gradsko poglavarstvo.⁸

Na temelju članka 79. obrtnik nije mogao biti prisiljen da uđe u zadrugu, ali isto tako nije bilo moguće obrtniku uskratiti da uđe u zadrugu ako ispunjava uvjete koje propisuju pravila zadruge.⁹

Tamo gdje su stvorene nove zadruge nužno je bilo usklađivanje pravila s odredbama novog obrtnog zakona te je njih trebalo poslati na odobrenje zemaljskoj vladi.¹⁰ Ako se uoči da bi moglo doći do uništenja imovine ceha, poglavarstvo grada je dužno da ju čuva do konačne odluke o njezinoj namjeni.

One obrtne zadruge koje su osnovane na temelju zakona od 20. prosinca 1859., njihova pravila treba reformirati na temelju novog obrtnog zakona, ako imaju nakanu da i dalje postoje. Tako usklađena pravila, naročito četvrto poglavlje, slana su na potvrdu zemaljskoj vladi. Ukoliko zadruga ne želi dalje djelovati, tada brigu o imetku zadruge preuzima poglavarstvo grada. Rok do koga je trebalo ostvariti te odluke bio je 25. prosinca 1872. godine.¹¹

Paralelno s prestankom rada cehova predložila je obrtnička komora u Zagrebu osnovu za osnivanje trgovačko-obrtničkih komora u Hrvatskoj i Slavoniji, kako u civilnom dijelu tako i u Vojnoj krajini.

Ugarsko ministarstvo za poljoprivredu, obrt i trgovinu pozvalo je 15. listopada 1872. zemaljsku vladu da osnuje komore. Okružje trgovačko-obrtničke komore Osijek za županiju virovitičku i požešku podijeljeno je u osam kotara, koji su ujedno bili i izborni ko-

tari za vanjske komorske članove. Postojala su dva odjela: trgovački i obrtnički u koji su birani članovi po kotarevima. U virovitičkoj županiji bila su četiri izborna mjesta: Virovitica, Našice, Donji Miholjac i Osijek. Izabrano je osam članova u oba odjela.¹² U požeškoj županiji slobodni kr. grad Požega imao je pravo birati zasebno jednoga člana u obrtni i jednoga člana u trgovački odjel. Kotari u požeškoj županiji imali su tri izborna mjesta: Bektež, Pleternica, Velika i Cernik birali su u Požegi po jednog člana za svaki odjel. Mjesto i kotar Daruvar biraju po jednog člana u svaki odjel, dok kotari: Pakrac i Kutina biraju u Pakracu po jednog člana za svaki odjel komore. Ukupno je s teritorija požeške županije i grada Požega izabrano osam članova, po četiri u svaki odjel.

Ostalih osam članova za trgovački i osam za obrtni odjel birale su pukovnije Gradiška i Brod koje su bile podijeljene u osam kotara s naznakom mjesta u kome će se izbori izvršiti.¹³

Dvije godine kasnije (1874) Zemaljska vlada je odlučila da se okružje osječke komore dijeli na 22 izborna kotara na prostoru triju županija: virovitičke, srijemske i požeške, a 14 kotara se odnosi na pukovnije Gradišku, Brod i Petrovaradin i osam kotara koji bi bili izborna mjesta za vanjske članove. U požeškoj županiji birana su samo tri člana i to: grad Požega jednog (za trgovački odjel), kotari požeški cernički, pleternički i velički birali su u Požegi jednog člana (za obrtni odjel) i kotari pakrački, kutinski i daruvarski birali su u Pakracu jednog člana (za obrtnički odjel).¹⁴ Najslabije je bila zastupljena požeška županija sa svega tri predstavnika i to jednoga u trgovačkom i dva u obrtnom odjelu od ukupno po 15 predstavnika koji su birani za svaki odjel.

Postojalo je mišljenje da su ovom organizacijskom shemom uklonjene sve zapreke preuređenju trgovačko-obrtničkih komora u Hrvatskoj i Slavoniji, što nije bila stvarnost. Istina, time su stvoreni uvjeti da se 70-ih godina 19. st. ubrzao razvoj i izgradnja kapitalističkog društva. Taj proces znatno je otvoren ukidanjem cehova 1872. i organizacijom trgovačko-obrtničkih komora u Zagrebu, Osijeku, Senju i Sisku.

Bilo bi zanimljivo iznijeti strukturu osoba koje su birane u upravu obrtničkih komora, ali za to nisam uspio u cijelosti naći podatke. Postoje samo liste izbornika za zagrebačku trgovačko-obrtničku komoru.¹⁵

2. Osnivanje Prvog požeškog obrtničko-radničkog društva i Prve i Druge požeške obrtničke zadruge

Ukidanje cehova 1872. uvjetovalo je stvaranje novih i boljih organizacijskih oblika obrtnika. Obrtnicima, dotadašnjim članovima cehova, uvjetovano je da se u što kraćem vremenu organiziraju u obrtničke zadruge i društva, kako bi stvorili mogućnost za uspješan gospodarski i društveni napredak.

Iz Požega su već 30. prosinca 1873. upućena na odobrenje Zemaljskoj vladi, Odsjeku za unutarnje poslove, Pravila novoosnovanog Prvog požeškog obrtničko-radničkog društva, koja su odobrena tek 29. travnja 1874.

Osnova pravila za obrtničke zadruge izrađena je od Zemaljske vlade, koja je upućena poglavarstvima kao ogledni primjerak za izradu pravila novoosnovanih obrtničkih zadruga i društava. Osnova pravila je sadržavala 30 poglavlja¹⁶ i ukupno 33 članka.¹⁷ Pra-

vila zadruga i društava izrađena su na temelju Osnova i uglavnom su sadržavala iste odredbe, prilagođene specifičnim uvjetima rada svake zadruge ili društva.¹⁸

Iz pravila Prvog požeškog obrtničko-radničkog društva vidljivo je da je zadatak Društva bio usmjeren na obrazovanje članova u obrtu, razvijanju uzajamne pomoći u bolesti i pokopu umrlih članova. Pravila su dosad analizirali J. Kempf,¹⁹ Josip Langhamer²⁰ i Srećko Ljubljanović²¹.

J. Kempf upozorio je prvi na važnost osnivanja Društva i na pravila za koja smatra da su bila osnova za njegovo djelovanje. Mišljenja je da je Društvo samo produžetak djelovanja cehova u novoj organizacijskoj formi. Ovakav njegov stav blizak je stvarnom stanju, ali i ne sasvim točan, što nam najbolje potvrđuje životopis prvoga predsjednika Društva Johana Nepomuka Scholla, koji je punih 34 godine bio na čelu društva.

Josip Langhamer pokušao je naći dodirne točke između pravila Prvog požeškog obrtničko-radničkog društva s pravilima zagrebačkog radničkog društva za koje je utvrdio da su ga osnovali socijalisti i da je to prvi istup zagrebačkih radnika, pa prema tome i požeških radnika, što nije točno.

Ova dva mišljenja nastojao je objasniti Srećko Ljubljanović pažljivom analizom i uspoređivanjem ovih dvaju pravila, kako bi utvrdio činjenično stanje. Ljubljanović prije svega s pravom tvrdi, na temelju dopisa jednog požeškog radnika u *Radničkom prijatelju*, koji je objavljen 4. listopada 1874., za koji ističe kako: "Način izlaganja odaje da se iza autora dopisa krije klasno svjesni radnik, moguće socijalist po uvjerenju, pa je očito, da on Prvo požeško obrtničko-radničko društvo nije ni smatrao klasnim radničkim društvom, nije ga takvim smatrao ni u početku, jer je nevjerojatno da ne bi spomenuo eventualni neuspjeli pokušaj da se društvu dade radnički karakter."²² Dakle, među osnivačima Društva, zaključuje Ljubljanović, nije bilo socijalista, ali dodaje da je 1874. u Požegi "bilo klasno svjesnih radnika, krojača, postolara i brijača", koji su bili upoznati s modernim radničkim pokretom.²³

Potrebno je upozoriti da Prvo požeško obrtničko-radničko društvo, prije svega, okuplja majstore bivšeg I. i II. njemačkog ceha (95+26=121) čiji je ukupni broj prilikom osnivanja mogao biti oko 120, a ne 100 kako je do sada vladalo mišljenje. Osim toga početkom 1875., bilo je preko 130 članova, što upućuje da su ovom Društvu pristupili i drugi radnici. Nije točno da su tek 1902. članovi bivšeg II. njemačkog ceha ušli u sastav Društva. Za stalešku opredijeljenost Društva nemamo potvrde u izvorima, niti da su socijalisti bili njegovi osnivači. Sigurno je da je najveći dio članova bio iz redova najsiromašnijih obrtnika i radnika u Požegi, da je to dio obrtničkog sloja koji je nastao raslojavanjem obrtnika, koje je uvjetovano uvozom industrijske robe široke potrošnje. Bolje situirani obrtnici nisu željeli da se učlane u ovo Društvo jer bi to štetilo njihovom gospodarskom i društvenom položaju. U Društvu je vladalo siromaštvo i veći dio njegovih članova jedva su uspijevali zadovoljiti osnovne odrednice koje su navedene u Pravilima od 1. do 6. članka.²⁴

Pravila Društva su podijeljena na devet odjeljaka sa 35 članaka. Potpisana su vlastoručno od sljedećih dvanaest osnivača: Ivana Vlaovića (privremeni predsjednik), Franje Stipanica, Johanna Nepomuka Scholla, Pavla Petrića, Konstatina Popovića, Franje Vahtari-

ća, -ure Lermana, Jozefa Rippergera, Joze Mravaka, Johanna Zcermaka, Vjenceslava Lessnya i Izidora Lobeja.

Na osnivanju Društva nisu radili samo siromašni obrtnici i obrtnički radnici, nego je među njima bilo i uglednih građana koji su raspolagali sa znatnim imetkom. To potvrđuje pripadnost i gospodarska i društvena moć osnivača potpisnika, koji su bili svjesni da je ukidanje cehova korak naprijed u gospodarskom pogledu, tj. u jačanju građanskih odnosa. Osnivanje društva bilo je i u interesu gradskog poglavarstva koje je stajalo iza takvih težnji. To može biti razlog da je u Požegi, odmah po ukidanju cehova, osnovano Prvo požeško obrtničko-radničko društvo, u kome su većinu činili siromašni obrtnici s jedne strane i ugledniji ljudi grada, koji su željeli ubrzati gospodarski razvoj. Dakako, stari cehovski duh ostao je kod bogatijih obrtnika, koji su odbijali ući u obrtničku zadrugu, stoga su Prva i Druga obrtnička zadruga osnovane kasnije. Zanimljiv je društveni položaj potpisanih osnivača. Tako je (Ivan Vlahović 1872. izabran za požeškog gradskog zastupnika, Pavao Petrić je 1873. vodnik Gradske čete, a 1881. izabran je za gradskog zastupnika Jozef Ripperger, koji je bio i jedan od osnivača Gradanskog streljačkog društva u Požegi i njegov čelnik od 1864. do 1871. Jozo Mravak je 1883. biran za gradskog zastupnika, Johann Nepomuk Scholl je ženski krojač. Izidor Lobe pripada bogatoj građanskoj obitelji koja se bavi pečenjem žeste i proizvodnjom piva, a biran je i za gradskog zastupnika i bio je vrlo utjecajan u javnom životu.²⁵ Sve ovo potvrđuje da u osnivanju društva nisu sudjelovali samo siromašni obrtnici i obrtnički radnici, nego i bogati i ugledni požeški građani. Sigurno je da gradsko poglavarstvo nije prepustilo slučaju osnivanje Prvog požeškog obrtničko-radničkog društva i da je nastojalo preko uglednih građana i obrtnika izvršiti utjecaj na većinu obrtnika. To potvrđuje i svojim stavom da se ovome Društvu trebaju pridružiti obrtnici bivših, ostalih šest cehova.

Pravila po vanjskoj formi imaju veliku sličnost s pravilima zagrebačkog radničkog društva, koja su nešto opširnija i imaju 41 članak. Uz to postoji niz sadržajnih razlika.²⁶

Kraljevska zemaljska vlada, Odjel za unutarnje poslove u Zagrebu, odobrila je Pravila 29. travnja 1874.²⁷ Za predsjednika je izabran ženski krojač Johann Nepomuk Scholl, koji je tu dužnost obavljao od 1874. do 1907. godine.

Bio sam upozoren 1983. godine od sugrađanke Štefice Berta na vrijedan rukopis životopis Johanna Nepomuka Scholla, koji je sačuvan kod obitelji Petra Perkovića u Požegi.²⁸ To je u stvari autobiografija prvog predsjednika Prvog požeškog obrtničko-radničkog društva.²⁹ Ovaj Životopis predstavlja dragocjen izvor kako za razvoj obrta, tako i za proučavanje ukupnih društvenih odnosa u Požegi i šire. Iz rukopisa saznajemo o teškom životu kalfi u 19. st. koji putuju više godina austrijskim zemljama i našim krajevima radi usavršavanja obrta. Scholl vrlo slikovito priča o svojim putovanjima i radu dok je bio pomoćnik. Vrlo su zanimljiva kazivanja o zbivanjima 1848-1849. u Mađarskoj, Hrvatskoj, Slavoniji i Vojvodini. Posebno su važni isječci iz života Scholla kada obavlja dužnost predsjednika Prvog požeškog obrtničko-radničkog društva.³⁰

Schollovi suradnici i pomagači u radu Društva su tajnici Vjekoslav Lessny, Đuro Balog, Đuro Grozner i Ivan Štern, a dužnost blagajnika obavljali su Pavao Petrić, Franjo Vah-tarić, Josip Urban, Samuel Dorner, Skender Kajganović, Vaclav Stjepanek, Josip Mravak

i Josip Ripperger. Poslije Scholla za predsjednika je izabran postolar i gradski zastupnik Antun Pintarić.

Članovi društva postali su 1873. članovi dotadašnjeg I. i II. njemačkog ceha kojih je tada bilo 95, Riječ je o obrtnicima limarima, mesarima, cipelarima, stolarima, bačvarima, brijačima, krojačima, kolarima, rukavičarima i torbarima, lončarima, užarima, staklarima, tkalcima, tokarima, kožarima, urarima, pekarima, tesarima, zidarima, voskarima (licitari), mlinarima, sapunarima, sitarima i dimnjačarima.³¹ Njima su se tijekom 1874. pridružili i drugi siromašniji obrtnici i radnici.

U kojoj mjeri su članovi društva i radnici, a pogotovo radnici svjesni svoje društvene uloge, koja bi bila usmjerena u razvijanju borbe za svoja prava, nije teško odgovoriti. Poznato je da su preteče radništva u kasnofeudalno doba u Slavoniji činili obrtnički pomoćnici i naučnici (kalfe i šegrti) kod cehovskih majstora. tu treba dodati pomoćne radnike u manufakturi i obrtu. To je temelj novog radništva koje se stvara tijekom druge polovine 19. stoljeća.³²

Članovi Društva bili su mahom siromašni majstori, obrtnički radnici (kalfe) koji su bili u znatno težem položaju od ostalih članova bivših cehova. Oni nisu raspolagali materijalnim dobrima. Manji dio članova činili su imućniji obrtnici koji su obavljali i unosne službe: birani su za gradske zastupnike i djelovali su u drugim društvima u Požegi.

Poglavarstvo slob. kr. grada Požege 28. siječnja 1875. u svom dopisu Visokoj kr. zemaljskoj vladi opisuje stanje u obrtničkoj djelatnosti u gradu Požegi nakon ukidanja cehova. Ovaj dokument jasno otkriva razloge osnivanja Društva. Cehovi su se mogli sastati samo sa zadatkom da osnuju zadrugu ili društvo. Međutim, članovi požeških cehova odmah su se na početku razdvojili u dvije skupine, zbog različitih interesa. Prva skupina nije htjela "ništa više znati o službah crkvenih te ustrojše I požeško obrtničko-radničko društvo". U Društvo "prima se ne samo obrtnik već i svaki radnik. Ono broji do sada 130 članovah te odista se u smislu svojih pravila utvrđuje i napređuje".³³

Drugu skupinu čine članovi cehova "koji rečeno obrtničko-radničko društvo prozvaše 'bezvjerskim', hoće na svaki način, da zadrie i vjerske svoje prijašnje crkvene običaje, jer drže, inače da bi se iznevjerili crkvi i bogu, vjeri svojih praotacah". Ovi su se udružili u Prvu i Drugu obrtničku zadrugu. U ove zadruge su primljeni samo obrtnici kao redovni članovi, "dočim u obrtničko-radničko društvo može i svaki ini radnik primljen biti".³⁴

Članovi Prve i Druge obrtničke zadruge "(...) malne svi su ujedno i građanski posjednici, pretežnim dijelom imućniji nego li članovi obrtničko-radničkoga društva, gdje je većina članova radnička, krojačka, postolarska i td. sirotinja".³⁵ "Obrtničko-radničko društvo ustrojše članovi prije postojećih dvajuh cehovah pod imenom I. i II. deutsche Zunft, vulge prvi i drugi švapski, njemački ceh. Dočim ostalih šest postojavših cehovah podeliše se u rečene dvie obrtničke zadruge".³⁶

Prema navedenim činjenicama treba ispraviti dosadašnja saznanja o osnivanju i karakteru Prvog požeškog obrtničko-radničkoga društva.³⁷ Društvo u vrijeme osnivanja pa i prvih desetljeća djelovanja razvijalo se na osnovi uvjeta vlastite sredine i nije na njega vršen vanjski utjecaj. Društvo je samo u organizacijskom smislu bilo nova forma, a zadržani su stari sadržaji i oblici djelovanja. Važnost je u tome što su gospodarski i društve-

ni uvjeti raslojili obrtnike što se ispoljilo u njihovim različitim interesima, stoga ne prihvaćaju jedinstvenu obrtničku organizaciju u gradu Požegi. Niz dokumenata govori o pokušajima ujedinjavanja svih obrtnika u Požegi u jedno društvo, ali do toga nije došlo, unatoč nastojanjima poglavarstva i Unutarnjeg odsjeka zemaljske vlade. Razlog tome je prodiranje industrijske robe iz drugih središta, koja su ugrožavala domaću obrtničku proizvodnju u gradskim i seoskim naseljima Slavonije. To je posebno vidljivo u Požegi, gdje je siromašenje obrtnika bilo izraženije, jer su zasnivali svoju proizvodnju na domaćim sirovinama i lokalnom tržištu i gotovo isključivo na individualnom radu, tj. bez rada pomoćnika.

Gradsko poglavarstvo željelo je što prije ostvariti osnivanje obrtničkih zadruga, a po mogućnosti i njihovo ujedinjavanje s Prvim požeškim obrtničko-radničkim društvom. kako bi kalfe i šegрте discipliniralo uz pomoć obrtničkih organizacija.³⁸

Paralelno s početkom rada Prvog požeškog obrtničko-radničkoga društva vodila se u gradskom poglavarstvu vrlo živa aktivnost, da se što prije i ostali obrtnici udruže. Sličan se proces odvijao i u ostalim mjestima Požeške kotline. O tome postoji pisana građa u Državnom arhivu u Zagrebu, Unutarnji odsjek zemaljske vlade. Iz osnovnih spisa možemo pratiti rad na osnivanju i djelovanju Prve i Druge obrtničke zadruge u Požegi, te napore oko osnivanja zadruga u Pleternici, Kutjevju, Velikoj, Cerniku i drugim dijelovima požeške županije.

Osnovna poteškoća u organiziranju obrtnika bila je u pružanju otpora članova bivših cehova organima vlasti da stvore nove organizacijske oblike. Bojali su se promjene svoga društvenog i gospodarskog položaja, stoga se osnivanje obrtničkih zadruga odvijalo sporo i bilo je potrebno više godina da se to i formalno ostvari.

Poglavarstvu grada Požege podnijele su Pravila Prve i Druge obrtnička zadruge 28. siječnja 1875. pod brojem 266.³⁹ Iz podneska je vidljivo da je poglavarstvo imalo dosta poteškoća, dok je uspjelo razbiti predrasude i konzervativne nazore "majstora" i privolilo ih da se udruže u obrtničke zadruge, kako bi omogućili brži napredak obrta. Istodobno je došlo do podvajanja obrtnika. U zadrugu je mogao ući samo obrtnik kao redovan član (točka 3. pravila), dok je u Prvo požeško obrtničko-radničko društvo bio primljen i radnik. Zadruge su zadržale neke stare i zastarjele cehovske običaje (točka 7). Članovi zadruge su rimokatoličke vjere s iznimkom malog broja grkoistočnih, s kojima se oni razumiju i u bratskoj slozi i ljubavi žive. Poglavarstvo je podržavalo slogu s pravoslavnima te organizira održavanje građanskih crkvenih svečanosti u crkvama obiju vjeroispovijesti, "(...) što je u istinu rijedak grad danas u našoj zemlji u kojem ne bi bilo ni truna ni sjenke neljubavi, kamo li razdora među sljedbenicima obiju vjeroispovijestih (. . .)".⁴⁰ Što se tiče točke 7. o ispunjavanju crkvenih dužnosti, njih ispunjavaju samo članovi rimokatoličke vjere.⁴¹

Pravila je potpisalo trinaest obrtnika osnivača: Ivan Russ (privremeni predsjednik), Stjepan Petrović, Martin Korn, Tomo Bešlić, Frano Mlinarić, Josip Vidaković, Stjepan Schulj, Antun Ljubich, Ivan Tancoš, Adam Filipović, Ivan Klobučar, Vid Živoder, Mato Markovich. Pravila Prve obrtničke zadruge usvojena su 26. siječnja 1875. godine.

Pravila Druge obrtničke zadruge usvojena su 21. siječnja 1875. i istovjetna su s pravilima Prve obrtničke zadruge - isti broj poglavlja i članova, a potpisana su od devet obrtnika. To su: Aleksandar Blažeković (privremeni predsjednik), A. Bošnjak, Savo Ninković, Franjo Špandović, Franjo Marinovich, Franjo Matić, Franjo Kuhtich, Josip Pavišić i Žuvić. Osim ovih, trojicu je još potpisao Ožanić, a to su: Stevo Mirković, Jovan Ninković, Đuro Andraški. Za privremenog tajnika je izabran A. Šlipur (?) i za privremenog blagajnika Josip Gollek.

Svaka zadruga u vrijeme osnivanja imala je preko sto redovnih članova obrtnika "majstora". Članovi obiju zadruga su građanski posjednici i pretežnim dijelom imućniji obrtnici.⁴²

U Prvu požešku obrtničku zadrugu učlanili su se majstori triju ranijih cehova: 1. krznara i remenara (krznari, remenari i kožari), 2. čizmara (čizmari i kožari) i 3. opančara. U Drugu požešku obrtničku zadrugu učlanili su se majstori, također triju ranijih cehova i to: 1. krojača, 2. kovača, bravara i češljara (sa strukama: kovači, bravari, češljari, nožari, kolari, puškari, sedlari, čavlar i turpijaši) i 3. zlatara i gumbara (sa strukama: zidari, gumbari, kujundžije, šeširdžije, pojasari, čebetari, kolari i bojadisari).⁴³

Jedan dio obrtnika - majstora i prije ukidanja cehova napustio je cehove. Postoji mogućnost da su se i oni uključili u Prvu i Drugu požešku obrtničku zadrugu, ali za to nemamo potvrdu u vrelima.

Kraljevsko državno nadodvjetništvo u Zagrebu dalo je 21. veljače 1875. mišljenje o pravilima Prve i Druge požeške obrtničke zadruge. Ukazalo je na više nedostataka koje je trebalo otkloniti. U članku 76. obrtnog reda poglavarstvo ističe da je svrha obrtničkih zadruga "promicanje zajedničkih obrtnih interesa". Osim toga se naglašava u predloženim pravilima "pedagogička i humanitarna svrha". Ukazano je na preciznije određenje točke 9, tj. izostavljanje riječi "prostoga" pored riječi "zločina", jer Kazneni zakon ne razlikuje među riječima "prostim" i tobože "neprostim" zločinstvom. Riječ "zločin" treba zamijeniti u "zločinstvo". Zatim se predlaže da se u točki 11. izostavi ustanova "(. .) da kronički bolesne članove zadruga ne može podupirati", a to dodati u točku 10. kao posebni stav. Upozoreno je i na lošu stilizaciju točke 16. u pogledu isključivanja članova i zatraženo je da u pravilima treba stajati da zadružni imetak može koristiti u zajedničke korisne obrtničke svrhe, te da se uvrsti odredba o mirovnom sudu.⁴⁴ Sve ovo potvrđuje da su nadležni organi pomagali u organiziranju obrtnika, nastojeći pravila tako oblikovati kako bi pomogli da se što brže razvija ova gospodarska grana.

Također je iskazana suglasnost da s pravnog stajališta osnivanje dviju obrtničkih zadruga u Požegi nema prigovora, ali je upozoreno, da nema razloga da dvije istovjetne zadruge postoje, tim više što su im pravila identična, a samo se razlika uočava u članku 5, gdje se u Prvoj požeškoj obrtničkoj zadruzi ustanovljava prinos od 10 novčića za tri mjeseca, a u Drugoj požeškoj obrtničkoj zadruzi mjesečni prinos od 10 novčića, dakle tri puta veći. Ovakav prinos plaćali su i članovi Prvog požeškog obrtničkog radničkog društva.

Drugi put je 20. srpnja 1878. Kr. državno nadodvjetništvo u Zagrebu dalo svoje mišljenje o pravilima Prve i Druge požeške obrtničke zadruge. Tom prilikom zatraženo je da i

udovice obrtnika mogu pristupiti zadrugi s istim pravima kao i ostali obrtnici. Posebno je upozoreno da se vodi briga o imovini zadruge ako dođe do spajanja sa sličnom zadrugom.⁴⁵

Organi zemaljske vlade i poglavarstvo grada Požege težili su k jednom cilju - udruživanju obrtnika u Požegi u jednu obrtničku organizaciju. Ta nastojanja započnu u veljači 1875. i nastavljaju se i u 1876. godini. Gradsko poglavarstvo je 22. ožujka 1876. uputilo Kr. zemaljskoj vladi u Zagreb izvještaj o nastojanju spajanja Prve i Druge požeške obrtničke zadruge.⁴⁶

Prvo požeško obrtničko radničko društvo⁴⁷ uputilo je gradskom poglavarstvu 4. siječnja 1876. molbu, da se članovi Drugog obrtničke zadruge spoje s Prvom požeškom obrtničkom zadrugom. U objašnjenju se navodi, da je nepotrebno postojanje više sličnih obrtničkih zadruga u Požegi jer će se tako razdvojene, zbog malog broja, sporije razvijati. Nastojanja poglavarstva nisu ostvarena, jer je Druga obrtnička zadruga odbila da se spoji s Prvom. Zamoljena je i Kr. zemaljska vlada da pomogne u ostvarivanju ovoga zadatka, jer bi ujedinjenjem bili stvoreni bolji uvjeti za razvoj obrta u Požegi.⁴⁸

Kraljevsko državno nadodvjetništvo 22. kolovoza 1876. godine, imajući u vidu izvještaj poglavarstva grada Požege od 6. veljače i 22. ožujka 1876. pod br. 394. i 683. u pogledu odobrenja pravila Prve i Druge obrtničke zadruge, odnosno spajanja ovih dviju zadruga s postojećim Prvim požeškim obrtničko-radničkim društvom, izražava mišljenje da stvaranje dviju zadruga samo šteti razvoju obrta. Velika korist bi bila ostvarena u njihovom spajanju, a još veća ako bi se združile "s postojećim već I. požeškim obrtničko-radničkim društvom" čija su pravila već usvojena. Dan je rok od 30 dana za ostvarivanje ovoga zadatka.⁴⁹

Gradsko poglavarstvo je pokušalo ovu sugestiju provesti u život. Zadruge ne samo da se nisu odazvale, nego su i iznijele svoj suprotan stav "da je za promaknuće svakog društva poglaviti uvjet sloga članovah društvenih, a to se teško postići daje, ako ima društvo mnogo članovah - temeljeći svoje mnijenje na onom: sto ljudi, sto ćudih."⁵⁰ Zadruge su se izjasnile protiv ujedinjavanja i zatražile su da se njihova pravila upute Kr. zemaljskoj vladi na odobrenje, što je poglavarstvo i učinilo.⁵¹

Kraljevska zemaljska hrvatsko-slavonsko-dalmatinska vlada, Odjel za unutarnje poslove, odobrio je predložena pravila Prve i Druge požeške obrtničke zadruge 3. listopada 1876. godine. Potvrđena pravila vraćena su, uz sitne nebitne ispravke, gradskom poglavarstvu.⁵²

Zadruge će nastaviti odvojeni rad kao i Prvo požeško obrtničko-radničko društvo. Rezultati toga rada nisu ispunili očekivanja, što se očituje u stagnaciji obrtničke proizvodnje u Požegi.

3. Osnivanje obrtničkih zadruga u drugim mjestima Požeške kotline i Pakracu

Osnivanje zadruga u drugim mjestima Požeške kotline i požeške županije bilo je u nadležstvu županijskih organa. Proces osnivanja tekao je sporo i bio je složen kao i u Požegi. O tome nam svjedoče spisi Unutarnjeg odsjeka Zemaljske vlade u Zagrebu.

Ukidanjem ceha u Pleternici, tamošnji obrtnici nisu ostali neorganizirani. Nastavljaju od 1876. godine rad pod nazivom "Obrtna zadruga". Rad ove zadruge ni u čemu se nije razlikovao od cehovskog, a među majstorima i dalje je vladao cehovski duh. Ipak je smanjen utjecaj majstora, a za prijem u zadrugu određena je upisnina od 7 forinti. Prvi predsjednik bio je Franjo Hanuš, a njegov zamjenik Ivan Sultais, dok su odbornici: Jakob Sultais, Đuro Sultais, Ferdo Crnolatac i Jozo Lekić. Za bilježnika je izabran pleternički općinski načelnik Grgo Karlić koji je tu dužnost obavljao do 1881. godine. Redovno su održavane skupštine na kojima je biran jedan od mlađih majstora koji je imao zadatak da obavlja poslove vezane uz pokop umrlih članova, organiziranja skupštine i sličnih aktivnosti. Svake godine biran je i barjaktar koji nosi društvenu zastavu.⁵³

Obrtna zadruga imala je zadatak da štiti i unapređuje interese majstora i da pomaže svoje članove. Brinula se da među članovima vlada sloga, da nema konkurencije, da uredno sahrani umrle članove i malu pomoć dodijeli rodbini.

Zastupnik Kr. zemaljske vlade i pravnih poslova Antun Sučić dao je 1874. godine svoje mišljenje o pravilima obrtničkih zadruga u Kutjehu, Velikoj, Pleternici, Cerniku, Daruvaru i dviju zadruga u Pakracu.⁵⁴

Županijski odbor podnosio je u više navrata pravila obrtničkih zadruga na odobrenje Kr. zemaljskoj vladi - nadodvjetništvu, koje je davalo svoje mišljenje i upute što treba da učine županijske vlasti u pogledu organiziranja zadruga.⁵⁵ Na sjednici županijskog odbora 4. veljače 1875. odlučeno je da se upute ispravljena pravila pleterničke, daruvarske, dviju pakračkih zadruga na odobrenje. Pravila su odobrena, uz dopune, 30. ožujka 1875. godine. Velička bratovština odbila je da se pretvori u obrtničku zadrugu "već da želi i nadalje ostati bratovština nabožno dobrotvorna".⁵⁶

Pravila obrtničke zadruge u Kutjehu podnesena su na odobrenje 30. travnja 1875. godine.⁵⁷ Na njih je primjedbe dala Kr. zemaljska vlada 27. srpnja 1875., na temelju kojih su izostavljene odredbe o uspostavi posebne blagajne koju su trebali osnovati kalfe, te da se omogućiti pomoćnim radnicima da se udruže u zadrugu. Izostavljena je odredba o pravu glasa žena, jer zakon ne pravi razliku između žena i muškaraca obrtnika. Maloljetne osobe su u zadruzi zastupane preko njihovih opunomoćnika. Pravila kutjevačke zadruge potvrđena su 27. srpnja 1875. godine s navedenim izmjenama.⁵⁸

Podžupaniji u Požegi vraćena su 14. prosinca 1875. pravila obrtničke zadruge u Cerniku na ispravak. Tek 15. ožujka 1877. godine, uz veliko zakašnjenje, zbog toga što je jedan primjerak starih pravila bio zagubljen, ponovno se pravila šalju na odobrenje u Zagreb.⁵⁹ Već 27. ožujka 1877. pravila su prihvaćena uz manje primjedbe. Prije svega trebalo je izmijeniti naslov pravila i to umjesto Pravila obrtničko-radničkog društva u Cerniku, treba glasiti "Pravila obrtne zadruge u Cerniku", upozoravajući da je to u skladu s obrtnim zakonom iz 1872.⁶⁰ Ostale primjedbe nisu bitno mijenjale tekst pravila nego su samo preciznije izražavale duh obrtnog zakona iz 1872. godine.

Uz molbu županijskog odbora uz pravila zadruge srpskih zanatlija u Pakracu" upućen je zahtjev da kotarski sud odobri svotu od 250 forinti za zastavu na temelju imovine od prije postojećeg ceha.⁶¹ Ova zadruga i 1878. godine traži od pakračke podžupanije da zadružni barjak i dalje ostane nepromijenjen, što nije potvrdio Unutarnji odsjek Zemalj-

ske vlade, jer priloženi nacrt zastave pokazuje da boje kojima je ukrašena “nezadovoljavaju bojama zemaljskim već onim srpske kneževine”. Naredbom od 11. listopada 1877. br. 3435 bilo je određeno, “da se treba ova vrpca odstraniti i s vrpcom zemaljskih boja tj. crveno-bijelo-modrom, zamijeniti”. Za preinačenje zastave dan je i rok od dva mjeseca, ako to zadruga ne učini, tada će podžupanija zastavu zaplijeniti.⁶²

Pravila obrtničke zadruge u Kutini nisu predložena, ali je dato obećanje da će to biti učinjeno.⁶³ To je učinjeno 19. svibnja 1875. godine,⁶⁴ a usvojena su 17. kolovoza 1875. uz niz primjedbi. Zatraženo je da se iz pravila izostavi blagajna kalfi, jer ako ona postoji treba za njenu upravu izraditi poseban pravilnik. Taj zadatak se prepušta zadruzi, ali ona mora biti osnovana samo u korist kalfi. Osim toga upozoreno je na odnose između obrtnika i pomoćnog osoblja. Pomoćnom osoblju se ostavlja na volju ućlanjenje u zadrugu.⁶⁵

Županijski odbor, te požeška i pakračka podžupanija, kao i poglavarstvo grada Požege imali su mnogo posla oko provođenja naloga o osnivanju obrtničkih zadruga na svom teritoriju, kako bi omogućili unapređenje obrtne djelatnosti. Prije svega trebalo je poticati obrtnike na udruživanje, objašnjavati svrhu udruživanja, ponuditi nacрте pravila, sazivati osnivačke skupštine na kojima su usvajana pravila obično vlastoručno potpisana od osnivača. Morali su pravila u najmanje tri primjerka slati Kr. zemaljskoj vladi, Unutarnjem odsjeku, na odobrenje. Nema primjera koji pokazuju da su pravila odmah usvojena, nego su vraćena i više puta poglavarstvu i požeškoj županiji te zadrugama na dočjevanje. Usvajana su uz niz ograničenja koje je trebalo u pravilima popraviti.

Većina obrtničkih zadruga i društava osnovano je u vremenu od 1873. do 1878. godine. Osnivanje zadruga bilo je od posebne važnosti u vremenu razvoja i usavršavanja kapitalističke privrede u drugoj polovini 19. stoljeća kada se obrt našao u složenim i teškim privrednim prilikama zbog sve većeg priliva industrijske robe na tržište. Prodiranje industrijske robe ugrožavalo je obrtničku djelatnost u gradu Požezi i seoskim naseljima, ali je istovremeno omogućeno stvaranje velikih obrtničkih radionica koje su temeljile vlastitu proizvodnju na domaćim sirovinama. To dovodi do raslojavanja unutar obrtničke privrede, kojoj i dalje osnovno obilježje daje maloobrtnička proizvodnja, a uz to se razvijaju i velike obrtničko-industrijske radionice.

Ukidanjem cehova i osnivanjem obrtničkih zadruga i društava započinje razdoblje u kome se obrt treba razvijati na novim osnovama, što dovodi do obrtničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji. Ukidanjem cehova nije otklonjena cehovska svijest među obrtnicima, osobito onim koji su bili bogatiji. Obrtnici su u novim organizacijskim oblicima zadržali i dalje neke karakteristike cehovskog načina življenja i proizvodnje, što će potrajati sve do pred prvi svjetski rat.

Zaključak

Sredinom 19. stoljeća nakon ukidanja feudalnih odnosa otvoreni su potovi modernizaciji u gospodarstvu i društvenim odnosima. U to vrijeme utemeljene su i prve gospodarske komore u Zagrebu, Osijeku, Senju i Sisku. Najvažnije gospodarsko središte u Požeškoj kotlini je grad Požega u kome je posebice razvijeno obrtništvo. Godine 1872. preživjela cehovska proizvodnja bila je formalno ukinuta, a dvije godine kasnije Zemaljska vlada je odlučila okružje osječke komore podijeliti na 22 izborna kotata na prostoru tri-

ju slavonskih županija. Time nisu bile uklonjene zapreke preuređenju trgovačko-obrtničkih komora u Hrvatskoj i Slavoniji.

Iz Požege su već 30. prosinca 1973. upućena na odobrenje Zemaljskoj vladi Pravila novoosnovanog Prvog požeškog obrtničko-radničkog društva, koja su odobrena tek 29. travnja 1874. Za predsjednika izabran je ženski krojač Johann Nepomuk Scholl, koji je tu dužnost obavljao od 1874. do 1907. Članovi društva mahom su bili siromašni majstori, obrtnički radnici (kalfe) koji su bili u znatno težem položaju od ostalih članova bivših cehova. Manji dio članova su činili imućniji obrtnici koji su obavljali i unosne službe u gradskoj upravi i drugim društvima.

Zbog straha bivših članova cehova od promjene svog društvenog i gospodarskog položaja, usporavao je osnivanje Prve i Druge obrtničke zadruge u Požegi (osnovane 1875.), te osnivanje Obrtne zadruge u Pleternici (1876.). Zatim su osnovane obrtničke zadruge u Kutjevu, Crniku, Daruvaru i dvije u Pakracu. Rad ovih zadruga ničemu se nije razlikovao od cehovskog, a među majstorima i dalje je vladao cehovski duh. Ukidanjem cehova i osnivanjem obrtničkih društava i zadruga započinje razdoblje u kojem će se obrt razvijati na novim osnovama ali će i dalje obrtnici zadržati neke karakteristike cehovskog načina življenja i proizvodnje, što će potrajati sve do pred Prvi svjetski rat.

Bilješke

¹ Igor Karaman, Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, Zagreb, 1972., 87.

² Državni arhiv u Osijeku (kraće: DAO), fond Trgovačko obrtničke komore u Osijeku, br. 2/1852. ("Imenik svih trgovaca i obrtnika u obsegu c. k. županija ošečke i požeške u sverhu izbora za podignutje tergovačke i obrtničke komore u Oseku po glasu naredbe visokog c. k. ministarstva tergovine od 18. ožujka 1850. preduzeti imajućeg se kao izbornika popisanih". Popisano je oko 2900 trgovačko-obrtničkih poduzetnika, od čega je bilo 158 velikih i malih trgovaca, a ostalo su obrtnici.

³ Igor Karaman, n. d., 88. Ove dvije obitelji traže 6. lipnja 1871. da im se za zajedničku novosagrađenu tvornicu stakla u Ivanovom Polju, kotaru daruvarskom podijele zemaljske povlastice i dozvoli vođenje. Tvornica je uz pomoć parnih strojeva brusila staklo. Nakon pregleda tvornice vlasnici su dobili obrtnicu i tvornica je stavljena u pogon 15. ožujka 1871. Ističe se da je tvornica izvedena u najmodernijoj tehnologiji i bila je osposobljena za proizvodnju razne robe, što je izazvalo interes mnogih kupaca. Posebno je bio unaprijeden prostor za brušenje stakla. Tvrtka se zvala "Breslauer - Müller". (Hrvatski državni arhiv - kraće HDA - Unutrašnji odsjek zemaljske vlade - kraće UOZV, svežanj 36, br:926).

⁴ Igor Karaman, n. d., 92. Akov = 0,56 hektolitara.

⁵ Hrastovina se u obliku dužica za burad mnogo izvozila iz Požeške kotline u Francusku i druge europske zemlje.

⁶ Broj stanovnika: 1869. 1880. 1890. 1900. 1910.
2962 3294 4077 4978 5885

⁷ HDA, UOZV, svežanj 37, br. 1774, 10. lipnja 1970.

⁸ Isto, svežanj 12, br. 15136/3067, 1872.

⁹ Isto.

¹⁰ Isto.

¹¹ Isto.

¹² Isto.

¹³ Isto.

¹⁴ Isto, svežanj 12, br. 18499/1974. U virovitičkoj županiji bilo je osam izbornih mjesta u kojima su biorana četiri člana za trgovački odjel i to u Osijeku, Đakovu, Virovitici i Valpovu i četiri člana za obrtnički odjel birana u Našicama, Vočinu, Slatini i Donjem Miholjcu. U srijemskoj županiji u Vukovaru su birana tri člana u trgovinski odjel, a u Iloku za kotare šidski, erdutski i iločki jedan član za obrtnički odjel, dok u Rumi za kotare iriški i rumski jedan član u obrtnički odjel. Pukovnije Gradiška, Brod i Petrovaradin birale su u Brodu jednog člana za trgovinski odjel, dok u Zemunu i Petrovaradinu po jednog člana za oba odjela. Brodsko-krajiško i gradiško-krajiško po jednog člana za oba odjela. Politički kotari Morović i Mitrovica - petrovaradinskog krajiškog okružja i politički kotar Zemun, Stara Pazova - petrovaradinskog krajiškog okružja u izbornim mjestima Mitrovici i Staroj Pazovi birali su za oba odjela po jednog člana za svaku skupinu političkih kotara.

¹⁵ HDA, UOZV, svežanj 12, br. 20302/3970, 1974. g.

¹⁶ Isto, br. 3792, 1973. g.

¹⁷ U tiskanim osnovama pravila naznačena su 34 članka, ali je došlo do pogreške, preskočen je članak 23, stoga je jedan članak manje.

¹⁸ O karakteru Pravila Prvog požeškog obrtničko-radničkog društva S. Ljubljanov i ć, Radnički pokret u Požeškoj kotlini, Požega, 1961., 31-37.

¹⁹ Julije Kempf, Požega, Zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slobodnog i kr. grada Požege i požeške županije, Požega, 1910., 660.

²⁰ Josip Langhamer, Prvo radničko društvo u Požegi osnovano 1873., "Požeški list", 28. travnja 1960.

²¹ S. Ljubljanović, n. d., 23-30.

²² Isto, 36.

²³ Isto

²⁴ HDA, UOZV, svežanj 2, br. 6932/1967, 1874. g.

²⁵ S. Ljubljanović, n. d., 34-35.

²⁶ Isto, 31-34

²⁷ Odluku u ime bana potpisao je Živković. Usp. J. Kempf, n. d., 660; HDA, UOZV, br. 6932/1967, 1874.

²⁸ Obitelj Perković ponudila je ovaj rukopis na prodaju, a otkupilao ga je Udruženje samostalnih privrednika Požege, za iznos od 15.000 dinara i to upravo u godini kada se

navršava 110 godina osnivanja organizirane obrtničke djelatnosti u Požegi i kada je izabran za prvog predsjednika Johan Nepomuk Scholl.

²⁹ Rukopis ima 638 stranica i formalno je podijeljen u četiri dijela, a započinje s upisom Scholla u prvi razred požeške gimnazije 1840. g. Opisao je zbivanja sve do godišnje skupštine Društva 1904. godine kada je ponovno izabran po 31 puta za predsjednika Društva, a biran je sve do 1907. godine.

³⁰ Životopis Johana Nepomuka Scholla

³¹ J. Langhamer, Požeški cehovi, Vjesnik Historijskog arhiva Požega i Muzeja Požeške kotline, godina I., br. 1, Požega, 1962., 43-46. Usp. J. Kempf, n. d., 660; S. Ljubljanov i ć, n. d., 30.

³² I. Karaman, n. d., 164-165.

³³ HDA, UOZV, svežanj 182, br. 266, 28. siječanj 1875.

³⁴ Isto.

³⁵ Isto.

³⁶ Isto.

³⁷ Juliju Kempfu, Josipu Langhameru i S. Ljubljanoviću nisu bili poznati spisi UOZV u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Sama Pravila nisu im poblizje mogla dati odgovor na postavljena pitanja jer su bili unificirani obrasci pravila koji su samo prilagođeni pojedinim društvima i zadrugama obrtnika.

³⁸ HDA, UOZV, svežanj 182, br. 266, 28. siječnja 1875.

³⁹ Isto. Pravila Prve i Druge požeške obrtničke zadruge sasvim se podudaraju, a samo je razlika u članku 5. po kome članovi Prve zadruge plaćaju svaka tri mjeseca 10 novčića, a članovi Druge zadruge svaki mjesec 10 novčića. Uspoređujući pravila ovih zadruga s pravilima Prvog požeškog obrtničko-radničkog društva uočio sam da su gotovo identična. Uočljive su manje razlike. Članovi zadruge mogli su biti samo obrtnici grada Požege i okolice. U članku 7. pravila zadruge dodan je još jedan stavak koji glasi: "Članovi zadružni, koji su rimokatoličke vjere, dužni su in corpore prisustvovati zavjetnoj, zadružnoj misi 8. prosinca (kod Druge zadruge - 14. siječnja - F. P.) i svečanim crkvenim ophodom na dane sv. Florijana, sv. Roka i Trojstvo, patrona grada Požege, zatim Tjelovo. Koji zadružni član izostane bez dostatnih opravdanih razloga dužan je platiti globe 20 novčića". Ovoga nema u pravilima Prvog požeškog obrtničko-radničkog društva. Ista je ruka pisala pravila navedena pravila.

⁴⁰ HDA, UOZV, svežanj 128., br. 266, 28. siječnja 1975.

⁴¹ Isto.

⁴² Isto.

⁴³ U Prvoj požeškoj obrtničkoj zadrugi bilo je šest različitih obrta sa 85 majstora, dok je u Drugoj bilo 18 obrta, ali samo 71 majstor. Ovome broju treba dodati i one obrtnike koji su bili izvan cehova, stoga je u svakoj zadrugi bilo više od sto članova.

⁴⁴ HDA, UOZV, svežanj 182., br. 3849/774, 1875. popravljena pravila u tri primjerka s potpisima osnivača i biljegovana s 50 novčića vraćena su na odobrenje.

⁴⁵ Isto, br. 1461, 20. srpnja 1876.

⁴⁶ Isto, br. 683, 22. ožujak 1876.

⁴⁷ Misli na Prvu požešku obrtničku zadrugu. Poglavarstvo naziva Prvu i Drugu požešku obrtničku zadrugu radničkim društvom (zadrugama), što može stvarati zabunu da se radi o spajanju Prvog požeškog obrtničko-radničkog društva sa zadrugama, a u stvari se radi o spajanju zadruga.

⁴⁸ HDA, UOZV, svežanj 182., br. 683, 22. ožujak 1876.

⁴⁹ Isto, br. 14313, 22. kolovoz 1876. Bilo je predviđeno, ako dode do spajanja, da već usvojena pravila Prvog požeškog obrtničko-radničkog društva budu prihvaćena.

⁵⁰ Isto, br. 2642, 22. rujan 1876.

⁵¹ Isto.

⁵² Isto, br. 18735, 3. listopad 1876. Pravila su pohranjena u obrtničkoj zbirci pod brojem 295 i 296.

⁵³ Požeške novine”, br. 35, 1-2, 22. kolovoz 1936. Usporedi “Obrtni vjesnik”, n. č. od 7. kolovoza 1936. Zadruga je imala tri zastave. Najstariju iz 1836. koja je upotrebljavana na sprovodima članova. Druga je nabavljena 19. kolovoza 1888. g., na jednoj strani je lik sv. Ivana Krstitelja, a na drugoj sv. Florijana. Ova zastava bila je teška za nošenje, stoga je 1909. g. nabavljena treća zastava s likom sv. Roka koji je društveni zaštitnik i upotrebljavana je u svim svečanim zgodama. Pečat je okrugli u sredini s likom sv. Roka, a oko je bio tekst “Plemeniti cih u trgovištu Pleternica”.

⁵⁴ HDA, UOZV, svežanj 89, br. 12042/2261, 1874.

⁵⁵ Isto, br. 928, 1874. Navedene su primjedbe dane na pravila daruvarske, kutjevačke, pleterničke, cerničke, dvaju pakračkih obrtničkih zadruga i bratovštine u Velikoj. Za kutjevačku zadrugu zatraženo je da se precizira opseg zadruge, te da treba dodati “u Kutjevu” ili u “kotaru bekteškom”, i da se detaljno navedu prava i dužnosti članova. Za pravila pleterničke zadruge stoji da treba dodati da djeluje “u Pleternici i bližoj okolici”. Treba naglasiti da prestaje djelovati odlukom glavne skupštine na kojoj prisustvuje 2/3 članova. Slične primjedbe su dane za pakračke i daruvarsku zadrugu. Dopunjena su pravila i bratovštine u Velikoj.

⁵⁶ HDA, UOZV, svežanj 128, br. 103, 4. veljače 1875. I ostalim kotarskim oblastima naredio je županijski odbor da popravljena pravila obrtničkih zadruga što prije pošalju na odobrenje.

⁵⁷ Isto, svežanj 128, br. 1290, 30. travnja 1875.

⁵⁸ Isto, br. 7995, 27. srpanj 1875.

⁵⁹ Isto, svežanj 89, br. 444, 15. ožujak 1877.

⁶⁰ Isto, br. 5787/599, 27. ožujak 1877.

⁶¹ Isto, br. 558 - 5. lipanj 1874. g. Pravila srpske obrtničke zadruge u Pakracu satavljena su nakon izdvajanja obrtnika pravoslavne vjere od ostalih obrtnika koji su ranije činili jedan ceh. Zadruga je upozorena na slabu stilizaciju pravila, stoga je bilo potrebno da

ih se u potpunosti preradi. Glede zahtjeva za iznos od 250 forinti zatražena je arbitraža županijske oblasti (HDA, UOZV, svežanj 89, br. 928, 1874.). Napetost oko osnivanja "obrtničke zadruge Srbah zanatlijah u Pakracu" i dalje traje. O tome svjedoči nekoliko izvješća pakračke podžupanije zemaljskoj vladi. Osim toga povedena je istraga protiv nekoliko osoba iz Pakraca zbog agitacije koja je imala političko značenje. Radilo se naime o grbu kojim se služila "Zadruga Srbah zanatlijah u Pakracu". Istragu je vodio vjećnik kr. sudbenog stola Đuro Zlatarević. Utvrđeno je da je na skupštini 24. prosinca 1875. preinačena zastava i to na prijedlog Petra Despotovića. (HDA, UOZV, svežanj 89, br. 3435/367, 1877., i br. 5688/748, 1877.).

⁶² HDA, UOZV, svežanj 349, br. 3778/379, 22. lipanj 1878.

⁶³ Isto, svežanj 89, br. 558, 5. srpanj 1874.

⁶⁴ Isto, br. 1480, 19. svibanj 1875.

⁶⁵ Isto, svežanj 183, br. 9094, 1875.